

Tamáska Péter

ÉRDEKESSÉGEK

A MAGYARORSZÁGI BÖRTÖNÜGYI ÉPÍTÉSZET ÉS JOGALKOTÁS DUALIZMUS KORI VILÁGÁBÓL

TANULMÁNY

Dr. Tamáska Péter 1942-ben született Kassán. 1945-ben szüleiivel menekülteként került az anyaországba. Középiskolai tanulmányait a budapesti Toldy F. Gimnáziumban végezte. Történelemtanári diplomáját 1967-ben, a történelemtudomány kandidátusi címét pedig 1988-ban szerezte meg, s főlevéltárosként ment nyugdíjba a Magyar Országos Levéltárból. Négy könyve jelent meg a magyar börtönvilágról: a „Márianosztrai panoptikum”, a „Politikai elítélt kerestetik”, a „Kis magyar börtöntörténelem” és az „Egy világváros három börtöne”. A rendszerváltás után több írást publikált a Börtönügyi Szemlében.

A szabadságharc leverése után az osztrák mintájú, rendőrileg szervezett polgárosítás keretében törvénybe léptették a birodalmi törvénykönyvet az 1849-ben tartományi szintre süllyesztett Magyar Királyság területén is. A központi büntetési nem a szabadságvesztés volt, de néhány testi büntetés, mint a börtön, a leláncolás, a kéz- és lábvas vagy a gerincnyomorító kurtavas megmaradt. A szabadságvesztés célját még a reformkorban Pest vármegye kapitánya, Balla Károly „*Vélemény a büntetés mód javítása iránt*” című írásában pontosan meghatározta: a bűnös lelki „szenvedtetése” egyfelől, másfelől pedig jutalmazása. Alapvető erkölcsi kérdés lett a bűnös megjavításában az oktatás, beleértve a szakma és az írni-olvasni tudás megadását és a munkáltatást. Mindez akkor lehet igazán eredményes – mondta Balla –, ha a személyzet, az őrség maga lesz „a legtisztább erkölcs képe.” Eötvös József és Lukács Mór fogházjavításról szóló közös munkájukban hasonló elveket szögeztek le, minthogy a szabadságvesztés célja a „represszió és javítás.”

A neoabszolutizmus osztrák politikusai – a forradalmárból lett reakciós belügyminiszter, Alexander Bach és Johann Kempen, aki igazságügy miniszterként a zsendárságot is igazgatta – inkább egy olajozott büntető gépezetet szerettek volna szerkeszteni a társadalmi béke és biztonság őrzésére, s nem számoltak a társadalmi mozgások őrülő bizonytalanságával. A represszió volt a vesszőparipájuk. Ha Schopenhauernek a középpolgárság körében divatossá lett pedagógiai pesszimizmusát tekintjük – miszerint jellemünk velünk született, s nem változik –, a büntetőjog osztrák tudósai nem voltak olyan optimisták, mint a mi reformer börtönészeink. A Bach-éra a börtönépítészetben olcsóságra és gyorsaságra törekedett: 1854 és 1858 között várakat, kolostorokat, s középületeket alakítottak át börtönné az egész birodalom területén. Fegyintézté lett a vasvári béke után a török ellen épült Lipótvár, a Trencsén megyei Illava és a beregi Munkács vára, amely egykor Zrínyi Ilonáról és a Rákócziakról volt híres. A Pest megye számára létesített új fegyintézet Vácra került, a Mária Terézia által nemesi ifjak kollégiumának szánt épületbe, Márianosztrán pedig kétemeletesre bővítették a pálosok hajdani rendházát női fegyencek számára. (Az őrséget fegyőrök látták el, de Európában egyedülálló volt, hogy a belső személyzetet egy női ápoló rend, Szent Vince nővérei adták.) Az erdélyi részeken a II. Józsefhez datálható szamosújvári fegyintézet 1852-ben kissé „humánusabb formát” kapott, Nagyenyeden pedig 1860-ban adták át azt az új börtönt, mely kezdetben – lévén Erdélyt a kiegyezésig még külön kormányozták – a tartomány női letöltő házaként működött.

Az alapok lerakása

Modern börtönrendszerről ezekben a „várbörtönökben” szó sem lehetett. Itt a megyei tömlöcök nyomorúsága után valóságos „polgári” viszonyok közé kerültek a rabok: rendszeres étellemezés, munkakényszer, fegyelem és viszonylagos tisztaság várta a falusi alvilág bűnös lelkeit. Igaz, a tüdőbaj – a morbus hungaricus – szorgalmasan szedte áldozatait: a legrettegettebb börtönben, Illaván, a nagyidős és életfogytos fegyencek házában a halálozás a harminc százalékot is elérte, s az 1849-es megtorlások idején politikai börtönként szolgáló Munkács is hírhedt volt a mortalitásáról.

A kiegyezést – a magyar államiság és területi egység helyreállítását – követően a magyar igazságügyi kormányzat a börtönügyet európai léptékkal kezelte. A Szemere-

Deák-Eötvös által képviselt börtönügyi gondolkodás méltó folytatójaként és beteljesítőjeként lépett fel Horvát Boldizsár, akit jogászi munkásságáért már 1861-ben az MTA levelező tagjává választottak. Egy viszonylag modern börtönügyi szabályozást kapott örökre Ausztriától az ország, de a fegyházak és a megyei börtönök építészetileg elavultak voltak. Horvátnak igazságügyi miniszterként sikerült elfogadtatnia a kissé vonakodó képviselőházzal, hogy az osztrák birodalmi költségvetésből a börtönök fejlesztésére jutó 23 ezer forintot évi 700 ezer forintra emeljék. E jelentős támogatást a fegyintézetek bővítésére és a személyzet javadalmazására fordították. A törvényhatósági fogházak kezdetben a Belügyminisztérium, illetve a megyék alá tartoztak.

Nem volt önálló, a magyar viszonyoknak megfelelő büntető törvénykönyvünk sem. Irányi Dániel előterjesztésére a parlament határozata alapján Horvát egy kodifikációs bizottságot állíttatott fel, majd utóda, Pauler Tivadar jóváhagyásával Csemegi Károly, aradi ügyvéd – akinek atyja egy párizsi bank alkalmazotti székét meglepetésre egy csongrádi vegyeskereskedés pultjára cserélte fel –, a pécskai kerület országgyűlési képviselőjeként egymaga vállalta a nagy munkát. Az 1878. évi V. törvényt megalkotójáról Csemegi-kódexnek nevezték el, s általános része 1951-ig volt érvényben.

A kész mű vitájában a bizottság meghallgatta Kozma Sándor főügyest, akit a magyar börtönök atyjának is neveztek, Tauffer Emilt, a lipótvári és Zobel Pált, a munkácsi fegyintézet igazgatóit. Csemegi „százegy nagy beszédet” mondott el Cicero és a francia jogtudósok stílusában a maga és kódexe védelmére, s elérte, hogy javaslatát teljes egészében elfogadják, a bűncselekményeket fokozatok szerint a kihágás, vétség és büntetés kategóriáiba sorolva. A büntetés-végrehajtás neme lehetett pénzbüntetés, elzárás, államfogház, fogház, börtön és fegyház. A halálos ítélet is maradt, de a dualizmuskori, boldog Magyarországon nagyon ritkán került sor akasztásra.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy az egyébként liberális Csemegi-kódex olyan szigorúan vette a lopás büntetését: a legjelentéktelenebb tárgy eltulajdonítása is fél év fogházzal járt.

Az 1870-es évektől megbízható kimutatások készültek a börtönvilágról. Az országos fegyintézetekben majdnem ötszáz főt tett ki a személyi állomány, ennek négyötödét a fegyőrök adták. A többiek az adminisztrációban, műhely felügyelőként és mesteremberként dolgoztak, a lelki gondozással és az oktatással bejáró vagy főállású papok, lelkészek és tanítók foglalkoztak. 1872 folyamán Nagy-Magyarországon a fegyencek legnagyobb száma 3775 főre rúgott, egy bűneiben „megbízható” ország képét mutatva. Az államfogház különleges szerepet töltött be. Kedvezményezett büntetésnem volt politikai vagy más „erkölcsileg menthető” bűncselekményekre, mint párbaj- és sajtóvétség, nemzetiségi vagy szociális izgatás, és ne adj Isten, felségsértés. (Többnyire kisdöcsök voltak a delikvensek, a maximálisan kiróható öt évre egy bíró sem gondolt.) Az államfogyokat munkakényszer nem terhelte, maguk rendezhették be szobáikat, s vendéglőből vagy otthonról akár fejedelmi módon is élmezhegtek magukat.

A nagy letöltő házakban fizetett börtönlelkészek működtek. (Katolikus papok, protestáns lelkészek, rabbik.) Építészetileg is érdekes látványt nyújtott öntöttvas tartóoszlopaival a váci nagy börtönkápolna, Márianosztrán pedig díszes, a kegyhely templomával vetekedő nagy kápolna létesült.

A Csemegi-kódex sokat átvett az Európában a legkorszerűbbnek számító angol és ír fokozatos rendszerből. Az angolszász gyakorlatiasság az elitéltek érdekelttségére építve jobb munkavégzésre, fegyelemre ösztönzött, s a börtönrezsimit a büntetés letöltésével

fokozatosan közelítette a szabad élet körülményeihez. Így az elítélt először magánzárkában töltötte büntetését, az ezt követő szakaszban a szigorú elkülönítést fenntartva éjszakára, nappal pedig közös munkavégzésen vehetett részt, majd végleges szabadulása előtt feltételes szabadságra bocsáthatta a börtön igazgatósága. Az angol rendszertől az ír abban különbözött, hogy a feltételes szabadságra engedés elé a félszabad rezsimet megvalósító „közvetítő intézetet” is beiktatta. Márianosztráról, a „szürke nővérektől” megnevelt fegyencnők kerültek Vác polgári háztartásaiba, s keresettek voltak a váci börtön és a „közvetítő intézetként” működő Kis-Harta (Állampuszta) szakmát kitanult rabjai is. (A bűnözők tetoválásaiban is volt egyfajta lojalitás: Nagy-Magyarország, kettős kereszt, koronás vagy éppen Kossuth címer, Szűz Mária a kis Jézussal.)

A 19. század utolsó harmadában a magyar gazdaság felvirágzása Európában is példátlan méretű börtönépítést tett lehetővé. (Még ma is ezek az épületek alkotják börtönvilágunk gerincét.) A program elindításában oroszlánrészre volt Kozmának. 1883-ban létesítették a kishartai (Állampuszta) mezőgazdasági közvetítő intézetet. 1885-ben adták át a csillagrendszerben (egy központba befutó, esetünkben négy épületszárnyal) kialakított, a köznyelvben „Csillagbörtönként” ismert Szegedi Kerületi Börtönt. 1886-ban nyitották meg a Soprontól hat kilométerre fekvő, volt cukorgyár területén a Sopronkőhidai Fegyintézetet. (A H-alakú objektum két párhuzamos épületből áll, amelyeket középen egy merőleges épületrész köt össze.) 1896-ban kezdte meg működését a főváros által adományozott telken az ugyancsak csillagrendszerben épített Budapesti Fegyház és Börtön, közismerten a Gyűjtő, amely mellett az egyik utca később Kozmáról kapta nevét. 1906-ban a Gyűjtő telkén adták át az Igazságügyi Országos Megfigyelő és Elmegyógyító Intézetet (IMEI), s 1892-ben Lipótvárosban a Budapesti Törvényszéki Fogházat, közismert nevén a Markót, a főváros és az ország legnagyobb, előzetes letartóztatottakat, s elsőfokú ítélettel rendelkező elítélteket befogadó házát.

Ma országos letöltő házként működik a dualizmus idejéből örökölt Budapesti Fegyház és Börtön (a Gyűjtő), Állampuszta, Balassagyarmat, Sátoraljaújhely, Sopronkőhida, Szeged és az 1950-ben női börtönné átalakított Kalocsa. Az abszolutizmus idejéből származik Vác és Márianosztra, melyet 1950-ben alakítottak át férfi fegyházzá.

A virágkor

A 19-20. század fordulóján a magyar börtönvilág alapját kilenc országos fegyintézet alkotta Szamosújvártól Sopronkőhidáig, továbbá 65 törvényszéki (megyei) és 315 járásbírósi fogház, amelyekben a férőhelyek száma összesen 17 ezer körül mozgott. (A magánzárkás elhelyezést 2700 zárka biztosította.) A rablétszám húsz év átlagát tekintve évi 14 ezer fő körül ingadozott. A történészek a magyar börtönügy virágkorának nevezik ezt a korszakot: a börtönipar és a rabgazdaságok versenyképesek voltak, s felpettedt a rabokkal és az „élők házaival” foglalkozó szakirodalom. Az igazságügyi tárca mindig képviseltette magát a nagy börtönügyi kongresszusokon, s 1905-ben Budapest látta vendégül a kérdés legnevesebb szakfőúrjait. (A világkongresszus jegyében a Magyar Királyi Igazságügyi Minisztérium megjelentette Megyery István vaskos könyvét a magyar börtönügyről, amely ma is a kutatók bibliája.) A Gyűjtőfogház igazgatója, Vajna Károly kezdeményezésére 1910-ben felállították az Országos Börtönügyi Múzeumot, s 1913-ban ugyancsak a Gyűjtőben létesült a Bűnügyi Embertani Laboratórium. A

freudi tanok ekkor még elkerülték a börtönbéli szexualitás vizsgálatát: a nemi élet a börtönfalak mögött tabutéma volt, különösen az apácák igazgatta Márianosztrán. Az 1919-ben kivégzett Lenin-fiúk koponyái is az embertani laboratóriumban landoltak: a törvény őket, mint terroristákat, bűnözőnek tekintette. Az értékes gyűjtemény a II. világháború viharában semmisült meg.

A 20. század elején fordult az európai szellem a büntettes merev jogi szemléletéből kilépve a tettes lelki habitusa és a fiatalkorú bűnösök iránti megértés felé; megjelentek a zárkákban a klinikai pszichológia, a pedagógia és a kriminológia képviselői. A fiatalkorúak börtönügye szabályozásaként 1908-ban a felnőttektől elkülönítették a fiatal büntettesek őrzését. A Csemegi-kódex szerint 16 évtől voltak büntethetők, 12 és 16 év között büntetőjogilag kiskorúnak számítottak.

A megszaporodott számú visszaesőre, csavargóra és koldusra való tekintettel a 20. század elején új elzárásnemet vezettek be: a közveszélyes munkakerülőkre vonatkozó 1913-as jogszabály az életmód alapján tette lehetővé a szabadságmegvonást. (Míg 1880-ban ezer koldust regisztrált a rendőrség, a századelőre a koldusok száma meghatszorosodott. Nyolc naptól egy évig terjedő elzárásra ítélték őket.) Az 1913-ban év végén az országos büntetőintézetekben 5362, a bírósági fogházakban 7549, összesen 12911 volt a fogvatartottak száma. A börtönnyelv – az argó – gazdag szókincsének köszönhetően a profi bűnözők arcán urakkal beszélve diadalmas fölényérzet érezhető – írták a korabeli bulvárlapok.

A Csemegi-kódexben rögzített különleges börtönrezsím, a politikai és a sajtóvétséget elkövetőket, párbajozókat, s más „különutasokat” befogadó államfogház eleinte Vácott, Erdélyben pedig Naszódon működött. A rezsim megértéséhez tudni kell, hogy miután a kódex megkülönböztette a büntettek, ill. a vétségek miatt kiróható szabadságvesztés neveit, az államfogház a politikai vétséget, izgatást elkövetők számára egyfajta „börtönparadicsomot” jelentett különleges jogokkal. (Eltávozás, publikáció, vendégek fogadása, stb.) Miután az erre ítéltőség ötéves időtartammal húzta meg a vétség és a büntett közötti választóvonalat, a dualista kor nagyvonalú bírói ítélkezésének köszönhetően a politikai és nemzetiségi izgatók többnyire rövid idejű államfogházi büntetéssel úszták meg „vétségüket”. A bíróság nem tréfált királysértési porokban, ilyen esetekben négy-öt-hat hónapokat szabott ki. Ezen idő alatt lehetett idegen nyelveket tanulni, költeményes könyvet írni, vagy éppen bocsánatot kérő tudományos könyvet első Ferenc Józsefről, amint ezt éppen a Pesti Napló egykori szerkesztője, ifjabb Ábrányi Kornél is tette „A király” című művével.

Vácott az addig bérházban elhelyezett államfogháznak 1894-ben új épületet emeltek: itt raboskodott párbajért maga Krúdy és Herczeg Ferenc is. 1890-ben Szegeden, a Vasas Szent Péter utcában nyílt meg a Csillagbörtön közelében az új, a vácinál még komfortosabb államfogház. Az épületben húsz szoba lett kialakítva a „státusfogyoknak”, két látogatószoba, s két fürdőszoba is volt, egy pihenő helyiség jutott az öröknek. A szobákat cserépkályha fűtötte, s gázlámpa világította, a főfelügyelőnek pedig családostul együtt egy kétszobás, földszintes ház jutott. (Kezdetben csak 20-25 fő körül mozgott a lakók száma, s néha még cigányzenét is húzattak maguknak.)

A Szegedi Napló 1890. május 1-jei számában tudósított az első „státusfogyok” megérkezéséről, akiket a váci államfogház ellenőre kísért. Az urak a pályaudvarról a Tisza Szállóba mentek, hogy megebédeljenek, majd tiszteletüket tették Hatzinger Sándornál, a Csillagbörtön igazgatójánál: a Vasas Szent Péter utcai ház ugyanis az ő fennhatósága

alá tartozott. Első három „vendége” közül ketten párbajozó birtokos úriemberek voltak, a harmadik pedig nemzetiségi izgatásért került be. (Barczián Jánosnak, azaz Ion Bratianunak hívták, ő volt a *Liminatorin*, az egyik román irredenta lap szerkesztője.) Nem sokkal utánuk vonult be Gárdonyi Géza, aki a Szegedi Híradóban kifigurázta a város egyik bankárját. A bankár ügyvédje a tárgyaláson becsmérelte az író lapját, minek párbaj, s mindkettőjükre kirótt 14 napos elzárás lett a vége. (Gárdonyi rossz vívó volt, s a fején sérült meg a Sörház utcai kaszárnya vívótermében az első vérig kiírt küzdelemben.) A Vasas Szent Péter utcai fogházélményeiről aztán „Az állami emberszelídítőben” címmel riportsorozatot írt, s a Csillagbörtön kápolnájában tartott rabmiséről is beszámolt. Ez sem vette el kedvét a kötekedéstől: 1891 áprilisában egy hónap fogházat kapott párbajért.

Két évvel később – 29 évesen – az ugyancsak kötekedő természetű Bródy Sándor is idekerült. Természetesen párbajért. Bródynak azonban már volt egy börtönélménye, hiszen alighogy besorozták, tömlőcbe került. Még pedig nem valami kis, hanem főbenjáró vétség miatt, hiszen közlegényként parancsnokát pofon ütötte. Nem volt mit tenni, pártfogói Jókai Mórhoz fordultak. Ő meglehangú levelet írt báró Edelsheim-Gyulai tábornokhoz, aki kegyelemben részesítette a fiatal író, s örökre kidobatta a katonaságtól.

A nemzet írójának tekintett Jókai szenvedélyesen érdeklődött a bűn és bűnhődés kisebb-nagyobb dolgai iránt, s többször megfordult – témát és ihletet keresendő – börtöneinkben. 1891-ben végigjárta a Csillagot – egyik kísérője Gárdonyi volt –, majd a Tisza Szállóban adott díszvacsorán a következőket mondta: *„Ma tisztelt barátainnak szíves kalauzolásával két intézetet néztem meg: a kisdédóvót és a csillagbörtönt. A csillagbörtönnek nyolcszáz tanítványa van, a kisdédóvónak nyolcvan... Ha a kisdédóvóba többen járnának, kevesebben kerülnének börtönbe... Hadd legyen egy olyan palotája a kisdédóvásnak, mint a csillagbörtön.”* A „gyógyíthatatlanul” magabiztos, szabadelvű ember hangja ez.

„Nemzetiségi izgatók” szép számmal kerültek Szegedre, és szokásba jött, hogy egy stróman vállalta el az írástudók helyett a büntetést. Persze, ezt csak kisebb esetekben engedhették meg maguknak, annyira elnéző azért nem volt a liberális magyar állam.

(Egyszer Széll Kálmán miniszterelnök oda is vetette a parlament folyosóján a nemzetiségi képviselőknek, hogy legalább írni tanítsák meg a strómanjaikat.)

Felhasznált irodalom

- Börtönügyi lexikon (2014). Kronosz, Pécs.
- Estók József (2011): Csemegi Károly (1826-1899). Börtönügyi Szemle, 3/2011.
- Heinrich-Tamáská Péter (2013): Kis magyar börtöntörténelem. Bp., Unicus Műhely.
- Krúdy Gyula (1967): Egy névtelen hírlapíró emlékezete. In: Régi pesti históriák. Bp., Magvető.
- Lőrincz József – Nagy Ferenc (1997): Börtönügy Magyarországon. BV. Országos Parancsnokság, Bp.
- Megyery István (1906): A magyar börtönügy és az országos letartóztató intézetek. Bp., Franklin.
- Mezey Barna (1995): A magyar börtönügy kezdetei. Osiris-Századvég Bp.
- Mezey Barna (1990): A magyar polgári börtönügy kialakulása. Kandidátusi tézisek. Bp.
- Oláh Miklós (1999): A Szegedi Várbörtön és a Szegedi Fegyház és Börtön kronológiája, 1784-1998. Szeged.
- Ioan Slavici (1980): A világ amelyben éltem. Bukarest, Kriterion.
- Szöllősy Oszkár: Magyar Börtönügy. Bp., Révai Testvérek. (A könyv 31-60. oldalai taglalják börtön-
ügyünk történetét.)
- Tamáská Péter (1988): Márianosztrai panoptikum. Bp., Pallas, (Az itt felhasznált statisztikai adatok
könyvem 33-36. oldalain találhatóak.)